

УДК 347.6

О.М. Пономаренко**ЩОДО ПОНЯТТЯ СІМ'Ї У СУЧАСНІЙ
ТЕОРІЇ СІМЕЙНОГО ПРАВА
В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ**

Анотація. У статті досліджуються проблеми, які пов'язані з визначенням поняття сім'ї в теорії сімейного права та в законодавстві України. Автор аналізує правову природу сім'ї та її ознаки. Автор приходиться до висновку про те, що визначення сім'ї на законодавчому рівні не має практичного значення, а тому позбавлене сенсу.

Ключові слова: сім'я, сімейні відносини, суб'єкт права, об'єкт права.

Аннотация. В статье исследуются проблемы, связанные с определением понятия семьи в теории семейного права и в законодательстве Украины. Автор анализирует правовую природу семьи и ее признаки. Автор приходит к выводу о том, что определение семьи на законодательном уровне не имеет практического значения, а поэтому лишено смысла.

Ключевые слова: семья, семейные отношения, субъект права, объект права.

Abstract. The article examines the problems associated with the definition of family in the theory of family law and the legislation of Ukraine. The author analyzes the legal nature of the family and its symptoms. The author concludes that the definition of family in law has no practical significance, and therefore meaningless.

Keywords: family, family relations, a subject of law, object of law.

Сімейні відносини належать до приватних відносин, але вони володіють певною індивідуальністю і своєрідністю, а тому вимагають особливих підходів до їх правового регулювання. Незважаючи на активну роботу, спрямовану на дослідження сімейних відносин, у науці й досі залишається багато дискусійних питань. Це дослідження буде присвячене тільки одному з них, а саме правовому поняттю сім'ї.

Дослідження сімейних відносин безумовно, має спиратися на певне розуміння сім'ї. Сім'я є складним багатограним явищем, у зв'язку з чим є об'єктом вивчення не тільки юридичної, а й інших наук. У науці пропонуються визначення поняття сім'ї в соціологічному значенні, в демографічному значенні, у філософському значенні, в психологічному значенні тощо. Більше того, враховуючи той факт, що «сім'я як об'єкт наукового вивчення не має аналогів, оскільки знаходиться на стику теоретичного осмислення всіх суспільних наук і ряду природничих наук» [24; с. 16], в системі сучасного суспільствознавства в 60–70 роках ХХ ст. склався цілий науковий напрям – «фамілістика» («Сім'єзнавство»), предметом вивчення якої стала сім'я як загальнолюдське явище. Усвідомлюючи багатогранність сім'ї та беручи до уваги юридичну спрямованість даного дослідження, звернемося лише до правового розуміння цього явища.

Суспільні відносини, пов'язані з сім'єю, є предметом правового регулювання різних галузей права, і відповідно, сім'я в юриспруденції є предметом вивчення в різних галузевих науках. Природно, що до змісту поняття сім'ї кожна галузь вкладає

ті ознаки, які відповідають її предмету та завданням: у житловому законодавстві на перший план висувається ознака спільного проживання, у сімейному праві – правовий зв'язок тощо. Слід погодитися з тим, що для більшості галузей права метою є не формулювання поняття сім'ї, а визначення кола осіб, які володіють правами і обов'язками членів сім'ї. Як точно зауважила з цього приводу О.Ю. Косова, «специфіка предмета правового регулювання, його цілей і засобів об'єктивно обумовлює те, що в різних галузях і навіть інститутах права до членів сім'ї відноситься різне коло осіб. Поняття «член сім'ї», яким оперують різні галузі права, носить умовний характер, оскільки, по суті, є заломленням соціологічного розуміння сім'ї під кутом зору специфіки окремих галузей та інститутів права» [13; с. 22].

У зв'язку з цим в науці цілком закономірно постало питання про доцільність закріплення в законодавстві універсального поняття сім'ї, яке б відповідало вимогам усіх його галузей. З цього питання сформувалися дві позиції: одні вчені стали прихильниками розробки та законодавчого закріплення універсального поняття сім'ї [10; с. 2], інші – противниками цього [7; с. 11; 14; с. 7]. Однак, незважаючи на серйозну дослідницьку роботу, яка була проведена ученими, досі універсального поняття сім'ї наукою так і не вироблено. О.І. Баженова з цього приводу зазначає, що саме поняття сім'ї у всі часи було й залишається до цих пір настільки невизначеним, що його неможливо закріпити в законодавстві. Своєю думку вона аргументує відсутністю загальноправових критеріїв віднесення тих чи інших відносин між різними особами до сімейних відносин [2; с. 3]. Погоджуючись у цілому з аргументацією О.І. Баженової, вважаємо за необхідне доповнити, що основна проблема в формулюванні правової поняття «сім'я» вбачається, перш за все, у тому, що досі не знайдено відповіді на головне питання: «Що становить собою сім'я з точки зору права?»

У процесі пошуку відповіді на це питання в науці було висловлено кілька точок зору про правову природу сім'ї. У цьому дослідженні ми зупинимося на аналізі найбільш поширених думок, яких чотири: по-перше, сім'я розглядається як суб'єкт права; по-друге, сім'я визнається об'єктом правовідносин; по-третє, сім'я визначається як об'єкт правового регулювання; нарешті, по-четверте, сім'я розглядається як об'єкт правової охорони.

Так, окремі автори розглядають сім'ю як суб'єкта права. Досліджуючи наукову літературу з цього питання, можна прийти до висновку про те, що до недавнього часу сім'я розглядалася як суб'єкт на сторінках літератури з права соціального забезпечення [15, с. 10; 19, с. 72; 25, с. 88] та житлового права [9, с. 5–6]. У сімейному праві ж це питання традиційно вирішувалося однозначно: сім'я суб'єктом сімейного права не визнавалася. Проте останнім часом і в цивілістичних дослідженнях стало висловлюватися протилежне судження. Так, Ю.С. Корольов, хоча прямо й не стверджує, що сім'я є суб'єктом права, але як основну ідею проводить думку про те, що аналіз сучасного законодавства дає підставу подумати про надання сім'ї статусу суб'єкта права. Так, наприклад, він пише: «Сім'я практично займає проміжне становище між фізичним і юридичними особами. Не будучи юридичною особою,

сім'я виступає в цивільному обороті як єдине ціле, наприклад, у питаннях житлових, пенсійних, при отриманні пільг і переваг безпосередньо на всю сім'ю» [11]. Більш категоричною в цьому питанні є Н.І. Бесєдкіна, яка вказує, що «сім'я не розглядається в Сімейному кодексі РФ як суб'єкт права, як єдине ціле», і далі наголошує: «з даним підходом не уявляється за можливе погодитися, оскільки при цьому сім'я розглядається не сама по собі, а як щось, що виконує деякі робочі функції для держави і суспільства». І далі: «Неприпустимо ігнорувати факт наявності окремої категорії – сім'ї, що є самостійною цінністю» [4]. Такої ж думки дотримується і М.М. Дякович, яка пише: «Викликає сумнів і те, що сім'я не є суб'єктом права», обґрунтовує це вона тим, що «як самостійне поняття «сім'я» зустрічається в ряді статей Сімейного кодексу України. Таким чином, є достатньо підстав, щоб розглядати сім'ю як самостійний суб'єкт права, що приводить до висновку про необхідність її правового визначення і його відображення в законі» [6, с. 14].

Аналізуючи аргументи прихильників думки про сім'ю як суб'єкта права, хотілося б відзначити, що по-перше, в СК України дійсно вживається слово «сім'я», проте в жодній статті СК України не зустрічається словосполучення типу «сім'я має право...» або «сім'я зобов'язана...». Навпаки, в СК проводиться ідея про те, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства (ч. 1 ст. 3 СК), а тому держава охороняє сім'ю (ч. 1 ст. 5 СК). При цьому, видається, що охорона сім'ї державою розглядається саме як один з основних напрямів діяльності держави, а це вже свідчить про те, що сім'я не є «щось, що виконує деякі робочі функції для держави і суспільства». Навпаки, сім'я для держави виступає як одна з найвищих соціальних цінностей, що вимагає всебічної охорони та захисту. По-друге, вважаємо, що відповідаючи на запитання про можливість визнання сім'ї суб'єктом права необхідно, насамперед, виявити, чи володіє вона сутнісними ознаками такого суб'єкта.

У зв'язку з цим хотілося б зазначити, що в питанні про те, хто ж є суб'єктом права, в загальній теорії права немає однозначного рішення. Так, наприклад, А.В. Міцкевич вважає, що суб'єктами права є «особи або організації, за якими визнана законом особлива юридична властивість (якість) правосуб'єктності, що дає можливість брати участь у різних правовідносинах з іншими особами та організаціями» [21, с. 373]. З таким твердженням, на наш погляд, погодитися не можна, оскільки його автор не визначає сутнісні ознаки суб'єкта права і визнає таким всякого, на кого законодавець вкаже як на суб'єкта права. Тому більш обґрунтовано уявляється думка С.С. Алексєєва, який вважає, що суб'єкт права має дві основних ознаки. Перша, але не єдина і не головна, – вказівка в нормах права на певну особу (колектив осіб) як на суб'єкта права. Друга ж полягає в тому, що дана особа (колектив осіб) за своїми особливостями фактично може бути носієм суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Для цього суб'єкт повинен мати якості, що пов'язані зі свободою волі людини, колективу людей, тобто володіти, по-перше, зовнішньою відокремленістю; по-друге, персоніфікацією (виступ у виді єдиної особи); по-третє, здатністю виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю [1, с. 138]. При цьому очевидно, що друга з названих ознак є провідною стосовно першої, оскільки не в

силу законодавчої вказівки суб'єкт стає зовні відокремленим, персоніфікованим і набуває здатність виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю, а навпаки: тільки суб'єкт, який володіє зазначеними ознаками, може бути визнаний законодавцем суб'єктом права. Таким чином, для того, щоб бути суб'єктом права, сім'я повинна мати зовнішню відокремленість, персоніфікацію, а також здатність виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю.

Зовнішню відокремленість суб'єкта права слід розглядати як відокремленість у майнових відносинах, а також як зовнішню відособленість у сфері немайнових відносин. Очевидно, що майнова відокремленість сім'ї повинна бути подібною майновій відокремленості юридичної особи, тобто майно сім'ї повинно знаходитися у неї на праві власності або іншому речовому праві. При цьому необхідно мати на увазі, що колективний суб'єкт повинен бути єдиним власником свого майна. Якщо ж мова йде про множинність осіб на стороні власника, то в цьому випадку виникають відносини спільної власності. Саме такі відносини пов'язують членів сім'ї, та й то не у всіх випадках. У подружжя (а відповідно до СК України, і у осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу (фактичне подружжя)) на майно, придбане в період шлюбу (спільного проживання) за рахунок їхньої спільної праці і загальних коштів виникає спільна сумісна власність. При цьому необхідно відзначити ту обставину, що відповідно до сімейного законодавства майно батьків і дітей відокремлене одне від одного. Стосовно немайнових благ зовнішня відокремленість може виражатися зокрема, у власному імені. Однак члени сім'ї можуть мати різні прізвища, залишаючись при цьому єдиною сім'єю.

Персоніфікація суб'єкта права складається в його здатності виступати ззовні у виді єдиної особи. У юридичних осіб це, наприклад, виявляється в тому, що уповноважена посадова особа, як правило, глава виконавчого органу управління, виступає ззовні від імені юридичної особи. Що ж стосується сім'ї, то для здійснення одним з її членів правомочностей стосовно майна, що належить її членам на праві спільної часткової власності, необхідне отримання згоди всіх співвласників. Стосовно ж майна, що належить членам сім'ї на праві спільної сумісної власності, правомочність розпорядження може здійснюватися одним членом сім'ї, який виступає від свого власного імені, згода ж інших співвласників презюмується.

Сім'я також позбавлена здатності виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю. Так, якщо стосовно правомочності розпорядження нерухомістю, що знаходиться в спільній сумісній власності, відсутня письмова нотаріально засвідчена згода одного із співвласників, то договір не буде укладений, а укладений може бути визнаний недійсним. Примусова дача згоди на укладення такого договору неможлива. У цьому відмінність сім'ї, наприклад, від такого колективного суб'єкта права, як юридична особа, у якому рішення приймає або виконавчий орган, або більшість членів загальних зборів, а учасник юридичної особи, не згодний на здійснення тієї або іншої угоди, повинен підкоритися загальній волі [29, с. 261].

Викладене дозволяє дійти висновку, що **сім'я не має сутнісних ознак суб'єкта права, а тому не повинна визнаватися таким.**

На сторінках наукової та навчальної літератури досить часто можна зустріти й тезу про те, що сім'я є не суб'єктом, а об'єктом права [6, с. 14]. Аналізуючи таке твердження, необхідно в першу чергу визначитися зі змістом поняття «об'єкт права». Питання це є одним з найбільш дискусійних у теорії права в цілому, і в теорії цивільного права зокрема. У науці досі немає єдності думок про співвідношення таких понять, як «об'єкт правового регулювання» і «об'єкт цивільних правовідносин». Детальний аналіз висловлених в теорії думок був проведений Л.А. Чеговадзе [30, с. 183–216], що звільняє нас від необхідності повторення. З нашого погляду, «об'єкт правового регулювання» й «об'єкт цивільних правовідносин» не є тотожними поняттями, а тому необхідно досліджувати два варіанти: можливість визнання сім'ї як об'єкта правового регулювання та об'єкта правовідносин. Слід зазначити, що в науці є прихильники обох точок зору.

Під об'єктом правового регулювання в теорії права традиційно розуміють ті суспільні відносини, які піддаються впливу права. Таким чином, об'єктом цивільно-правового регулювання є цивільні відносини, і відповідно, об'єктом сімейно-правового регулювання – сімейні відносини. У цьому зв'язку хотілося б звернути увагу на те, що з таким змістом поняття об'єкта буде тотожним поняттю предмета правового регулювання. Враховуючи такий збіг, М.К. Сулейманов, поділяючи точку зору В.А. Лапач, категорично заявляє, що при такій постановці питання, коли поняття «об'єкт права» практично збігається з поняттям «предмет правового регулювання», одне з понять стає зайвим. Природно, що таким поняттям, на їх думку, є «об'єкт права», оскільки ні в законодавстві, ні в літературі це поняття не використовується [27, с. 123; 16, с. 71]. Не будучи настільки категоричними, і допускаючи можливість вживання обох термінів, все ж, вважаємо, що коли мова йде про суспільні відносини, які піддаються правовому регулюванню, доречно говорити саме про предмет.

Отже, чи можна розглядати сім'ю як об'єкт (предмет) правового регулювання? Відповісти на це питання ствердно можна лише за однієї умови: якщо під сім'єю розуміти сімейні відносини. До такого висновку приходять й інші вчені, які вивчають сімейне право [13, с. 21; 23, с. 5]. Так, зокрема, О.Ю. Косова, яка глибоко дослідила поняття сім'ї та її сутність, у своєму підручнику «Сімейне та спадкове право Росії» один із підрозділів назвала «Сім'я як об'єкт правового регулювання». Але незважаючи на таку назву, О.Ю. Косова приходять до висновку про те, що «з точки зору юристів сім'я виступає лише як сукупність правових відносин» [13, с. 21].

У роботах інших авторів, присвячених дослідженню правової природи сім'ї, сім'я так само часто розуміється як «юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності» [5, с. 6]. І це правильно, адже правове регулювання суспільних відносин (у тому числі й сімейних відносин) полягає, насамперед, у моделюванні правомірної поведінки їх учасників, за допомогою наділення правами та обтяження обов'язками суб'єктів,

в чому саме й виражається юридичний зв'язок. Однак, стверджуючи, що саме сім'я є об'єктом правового регулювання, автори допускають логічну помилку – підміну понять.

Під підміною понять розуміють логічну помилку, яка полягає у видачі якого об'єкта (або явища) за такий, яким він завідомо не є, і у використанні невідповідного контексту визначення слова. Визначаючи поняття сім'ї через юридичний зв'язок, учені підмінюють поняття сімейних відносин, врегульованих правом поняттям «сім'я». У цьому зв'язку варто погодитися із зауваженням В.П. Мироненко про те, що «поняття «сімейні правовідносини» й «сім'я» не тотожні» [17, с. 63]. Предметом (об'єктом) правового регулювання буде не сім'я як така, а сімейні відносини, сутність і місце яких у системі суспільних відносин розглядатиметься нижче.

Стосовно ж сім'ї як об'єкта сімейних правовідносин необхідно відзначити, що найбільш поширеною науковою теорією, покладеною в основу чинного цивільного законодавства України, є та, відповідно до якої об'єктами правовідносин визнаються матеріальні та нематеріальні блага, стосовно яких суб'єкти вступають у правовідносини. І тут знову постає питання про співвідношення понять «об'єкт цивільних прав» і «об'єкт цивільних правовідносин». Не піднімаючи окрему дискусію з цього питання зазначимо лише, що з урахуванням концепції ЦК України ці поняття будуть сприйматися як тотожні. Поняття і види об'єктів сімейних правовідносин у СК України не закріплені. Відповідно до статті 177 ЦК України, об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага. До нематеріальних благ, відповідно до ст. 201 ЦК України, відносяться особисті немайнові блага, які охороняються законодавством, а саме: здоров'я, життя, честь і ділова репутація; ім'я (найменування); авторство; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, а також інші блага, які охороняються цивільним законодавством. Враховуючи логіку законодавця, можна сформулювати правило про те, що якщо на законодавчому рівні гарантовано якесь особисте немайнове право, то об'єкт в цьому правовідношенні, визначатиметься відповіддю на питання: «Право на що охороняється державою?». Таким чином, беручи до уваги формулювання ст. 291 ЦК України та ч. 1 ст. 4 СК України, відповідно до яких фізична особа незалежно від віку та стану свого здоров'я має право на сім'ю, можна зробити висновок про те, що саме сім'я виступає тим нематеріальним благом, яке охороняється цивільним законодавством та з приводу якого можуть виникати особисті немайнові правовідносини.

З цього випливає й висновок про те, що сім'я, виступаючи об'єктом цивільних (у тому числі сімейних) правовідносин, водночас є і об'єктом охорони з боку держави. Такий висновок повною мірою відповідає концепції охорони державою соціально цінних благ, до яких, безумовно, належить і сім'я.

Сім'я по своїй суті становить первинний осередок суспільства. Її соціальна цінність закладена самою природою і полягає, насамперед, у виконанні функцій по народженню й вихованню майбутнього покоління. Про соціальну цінність сім'ї

написано достатньо наукових праць, вона визнається державами на національному та міжнародному рівнях. У цьому зв'язку цілком природним є те, що держава бере на себе функції з охорони сім'ї. Охорона сім'ї здійснюється різними засобами: економічними, соціальними, правовими та ін. Безумовно, що кожен з напрямків діяльності держави щодо охорони сім'ї має велику значущість. Проте ні у кого не викликає сумніву той факт, що для юристів інтерес представляє саме правова охорона.

Поняття правової охорони сім'ї сформульоване О.М. Нечаєвою, яка пише: «Своєрідність поняття «правова охорона сім'ї» полягає в тому, що по-перше, вона здійснюється за допомогою правової норми, зафіксованої у вигляді закону, по-друге, що не менш важливо, така охорона здійснюється завдяки захисту прав членів сім'ї (подружжя, батьків, дітей)» [18, с. 108]. У цьому зв'язку держава, виконуючи свої функції з охорони сім'ї, передусім має сформувати ефективне законодавство, яке гарантуватиме права окремих членів сім'ї.

У сучасній правовій системі існує кілька галузей законодавства, спрямованих на охорону сім'ї, до яких можна віднести сімейне право, право соціального забезпечення та інші. Всі вони володіють яскраво вираженою соціальною спрямованістю, яка певною мірою їх об'єднує. Попри це, сімейні відносини є виключною прерогативою сімейного права. Регулюючи сімейні відносини за допомогою наділення членів сім'ї правами і обов'язками, а також встановлення відповідальності за невиконання останніх, сімейне право гарантує і охороняє права членів сім'ї. Деякі автори вбачають у регулятивній функції сімейного права не тільки гарантію приватних інтересів, а й забезпечення державних і суспільних інтересів. Так, на думку В.В. Чикіна, «сімейне право покликане сприяти формуванню та функціонуванню життєздатного і стабільного типу сімейного улаштування, в рамках якого члени сім'ї отримують найбільший захист; при цьому суспільству і державі гарантується, що сім'я буде виконувати свої основні історично сформовані соціальні функції» [31, с. 16].

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, сім'ю з правової точки зору необхідно розглядати як соціальне благо, що охороняється державою за допомогою економічних, соціальних і правових (у тому числі сімейно-правових) засобів. І сімейне право відіграє ключову роль в охороні сім'ї, за допомогою регулювання сімейних відносин.

Визначивши правову сутність сім'ї, ми підійшли до розв'язання питання про її поняття.

У ч. 2 статті 3 СК України вперше за історію розвитку українського сімейного законодавства сформульовано легальне визначення сім'ї: сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. І далі, відповідно до ч. 4 ст. 3 СК України, сім'я створюється на основі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Назвати таке закріплення повноцінним формулюванням поняття сім'ї навряд чи можливо. У цьому зв'язку на сторінках наукової літератури з сімейного права було висловлено багато критичних зауважень щодо поняття сім'ї, закріпленого в СК України. Деякі з них зводяться до критики самої необхідності та доцільності

закріплення поняття сім'ї на законодавчому рівні [26, с. 59]. Інші ж відносяться до критики змісту цього поняття. Так, В.П. Мироненко відзначає, що «юридично чітким та виваженим, таким, що розкриває сутність цього інституту наведено поняття важко назвати» [17, с. 57]. З огляду на настільки неоднозначні судження з приводу легального визначення сім'ї, доцільно зупинитися на аналізі притаманних сім'ї ознак.

У СК України сім'я визначається через перерахування чотирьох ознак, які, на думку законодавця, складають її сутність.

Першою ознакою назване спільне проживання членів сім'ї. Під спільним проживанням, як правило, розуміється проживання членів сім'ї в одному житловому приміщенні. Однак необхідність включення цієї ознаки до змісту поняття викликає сумніви в окремих учених. Деякі автори, враховуючи закріплені в законодавстві винятки, заперечують необхідність визнання спільного проживання як загального правила. До таких винятків законодавець відносить два випадки: по-перше, подружжя вважається сім'єю й тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку із навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин, не проживають спільно; по-друге, дитина залежить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. З цього приводу І.В. Жилінкова справедливо зазначала, що «це правило має стільки винятків, що його важко прийматиза правило» [20, с. 455].

Інші автори говорять про неможливість включення цієї ознаки до поняття сім'ї. Ця ознака, як точно відзначається в літературі, є «найбільш типовою й наочною ознакою сімейної спільності» [26, с. 59], але не сім'ї. Є.М. Ворожейкін свого часу писав, що «оскільки спільне проживання – це один з елементів спільного життя, причому не головний, то й припинення спільного проживання ще не означає розпаду сім'ї» [3, с. 34]. А Я.М. Шевченко зазначає: «спільне життя неможливо ототожнювати зі спільним проживанням. Поняття «спільне життя» охоплює такі важливі елементи процесу життя, як взаємне піклування, виникнення спільних інтересів, появу домовленостей, що стосуються самого існування сім'ї, її розвитку, наприклад, народження дитини і т. д.» [32, с. 8]. Дійсно, саме по собі спільне проживання не можна визнати сутнісною ознакою родини. Це один з елементів ознаки спільності життя. Саме він характеризує сутність сім'ї як соціального явища.

Другою ознакою, включеною до легального визначення сім'ї, є зв'язаність спільним побутом. Ця ознака також піддається критиці в науковій літературі. У тлумачному словнику побут розуміється як уклад повсякденного життя. Я.М. Шевченко ж пише, що спільний побут охоплює поведінку осіб, яка пов'язана з організацією домашнього господарства, житла, власне проживання. І далі вона ставить питання: «А чи не можуть будь-які сторонні особи організувати спільне проживання, не будучи сім'єю?» І відповідаючи на нього, автор приходиться до висновку, що «у визначенні поняття сім'ї було зроблено концептуальну помилку. Не спільне проживання, а саме спільне життя є основою для визначення поняття сім'ї» [32, с. 8]. Погоджуючись із критикою щодо даної ознаки, хотілося б повторитися, що спільність життя, в першу чергу, необхідно розглядати як сутнісну ознаку сім'ї, і, відповідно, саме вона повинна входити до змісту цього поняття. На цю ознаку (або аналогічну:

спільне життя; моральна й матеріальна спільність тощо) як сутнісну для сім'ї вказували у своїх роботах такі вчені, як Є.М. Ворожейкін, І.В. Жилінкова, Г.К. Матвеев, Я.М. Шевченко та ін. Так, Й.О. Покровський з цього приводу писав: «сім'я створює відому єдність життя, створює спільне господарство, спільні інтереси дому».

У СК України прояви цієї ознаки закріплюються у низці нормативних приписів. Так, відповідно до ст. 54 СК України, всі важливі питання життя сім'ї мають вирішуватися подружжям спільно, на засадах рівності. Відповідно ж до 60 СК України майно, набуте подружжям під час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності. При цьому згадана ознака характерна й для сімей, в яких члени не мають спільного проживання. Наприклад, незалежно від того, чи проживає дитина з батьком, останній зобов'язаний брати участь у вихованні і має право на особисте спілкування з дитиною (ч. 2 ст. 157 СК України). У практиці Європейського суду з прав людини це трактується як право батьків на участь в сімейному житті дитини.

Третьою ознакою, включеною до легального визначення сім'ї, є взаємність прав та обов'язків. На відміну від перших двох ознак, третя, як зазначається в деяких наукових роботах, характеризує юридичний зв'язок між членами сім'ї. Так, наприклад, І.В. Жилінкова писала, що «включення юристами у визначення сім'ї такої ознаки, як права і обов'язки її членів, цілком зрозуміле. Воно дає можливість значною мірою формалізувати дане визначення» [7, с. 40]. Однак законодавче формулювання цієї ознаки дає підставу для деяких зауважень. По-перше, законодавець у самому визначенні допустив неточність. Уявляється, що членів сім'ї повинні пов'язувати не просто права та обов'язки, а сімейні права та обов'язки. Які ж підстави їх виникнення? У зв'язку з тим, що сім'я перебуває під охороною з боку держави, остання на законодавчому рівні врегулювала типові сімейні відносини, у зв'язку з чим, сімейні права й сімейні обов'язки членів традиційної української сім'ї, що складається з подружжя та дітей, прямо передбачені законодавством і становлять зміст типових сімейних правовідносин. Однак варто відзначити, що відповідно до ч. 2 ст. 9 СК України, особи, які проживають однією сім'єю, а також родичі за походженням, відносини яких не врегульовані СК України, можуть врегулювати свої сімейні (родинні) відносини за договором, який має бути укладений у письмовій формі. Таким чином, сімейні права та обов'язки у членів сім'ї можуть виникати не тільки із закону, а й з договору. По-друге, викликає сумнів сам факт включення до змісту поняття сім'я цієї ознаки. Видається, що взаємний юридичний зв'язок членів сім'ї характеризує не сім'ю як таку, а сімейні відносини, що, як уже говорилося, не одне й те ж.

Четвертою ознакою сім'ї є специфічні юридичні факти, що її породжують: шлюб, кровне споріднення, усиновлення, а також інші підстави, не заборонені законом і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства. І не дивлячись на те, що ця ознака також піддається критиці з боку вчених, вважаємо, що її формулювання цілком виправдане. Так, з одного боку законодавець закріплює перелік юридичних фактів, які є підставою виникнення традиційних моделей сім'ї: шлюб, кровне споріднення, усиновлення. З іншого боку, така дефініція надає широкі можливості

для визнання сім'єю й інших моделей, що складаються в суспільстві, що, безперечно, відповідає приватноправовій природі сімейних відносин і сформованій європейській практиці.

З урахуванням вищесказаного, можна прийти до висновку, що з чотирьох запропонованих законодавцем ознак сім'ї тільки дві з повною мірою можна назвати сутнісними. Але визначення сім'ї як спільності життя осіб, заснованої на шлюбі, кровній спорідненості, усиновленні та інших підставах, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, в дійсності ще більше вносить невизначеність до розуміння сім'ї. І знову постає питання про те, а чи існує нагальна потреба в закріпленні поняття сім'ї в СК України?

Думається, що саме законодавче закріплення певного поняття не може бути самоціллю, «дефінувати поняття – це значить не тільки визначити його зміст (тобто визначити відносні межі, границі розуміння того чи іншого явища, перерахувати його істотні родо-видові ознаки), але й розкрити його логічні зв'язки, співвідношення з іншими поняттями в даній понятійній системі, що при адекватному термінуванні та дотриманні відповідних логічних правил забезпечує досить стабільну логічну функціональність» [8, с. 80]. Таким чином, «правові дефініції, законодавчо закріплені й набувають тим самим якості офіційної нормативності, забезпечують смислову повноту правових нормативів, виключають двозначність у тлумаченні правових явищ, що сприяє однаковому, правильному застосуванню чинного законодавства, встановленню правопорядку в суспільних відносинах» [8, с. 80]. У цьому зв'язку напрошується питання про те, а яке смислове навантаження повинно нести закріплення правового поняття сім'ї та його дефініції?

Це питання не лишилося поза увагою дослідників. Насамперед, автори вказують, що поняття сім'ї «є визначальним для можливості правової оцінки певного об'єднання осіб як сім'ї з точки зору охорони і захисту прав та інтересів її членів зокрема, як об'єкта державно-правового регулювання в цілому» [17, с. 58]. Таким чином, практична значущість поняття сім'ї авторами вбачається в законодавчому визначенні критеріїв визнання окремих осіб членами сім'ї. Однак з такою позицією важко погодитися.

У осіб, які перебувають у відносинах, прямо врегульованих СК України, як правило, не виникає проблем з визначенням членства в сім'ї. Сімейні відносини між такими особами виникають із визначених законодавством юридичних фактів – юридичних складів, до змісту яких обов'язково входить реєстрація певного акта цивільного стану. Сімейні права та обов'язки між особами, які перебувають у традиційній сім'ї, також виникають автоматично. Самі суб'єкти можуть лише самостійно врегулювати порядок здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків.

Необхідність у визначенні сімейно-правового статусу виникає, як правило, в тих випадках, коли особи є членами нетрадиційних сімей, тобто сімей, які не засновані на шлюбі, народженні або усиновленні дитини. Так, на думку І.О. Косаревої, «сучасному суспільству відомі такі способи створення сім'ї: усиновлення (удочеріння)

одиноким усиновлювачем неповнолітньої дитини; прийняття на виховання в прийомну сім'ю одиноким вихователем дитини (дітей); народження дитини в результаті фактичного співжиття його батьків; народження дитини самотньою матір'ю; фактичне співжиття чоловіка і жінки; спільне проживання родичів різного ступеня споріднення; союз одностатевих осіб» [12, с. 23]. Названі утворення фактично існують у суспільстві, проте відносини між їх членами можуть бути не врегульовані сімейним законодавством. У той же час такі особи мають повне право на те, щоб регулювання відносин між ними здійснювалося з урахуванням загальних принципів і підходів сімейного права.

І така практика вже існує. Так, Європейська комісія та Європейський суд, як правило, визнають як сім'ю чоловіка, дружину та дітей, у тому числі позашлюбних і усиновлених. Однак, як відзначають Л.В. Туманова та І.О. Владимірова, «з урахуванням сучасних змін у соціальних і культурних моделях сім'ї, вивчення обставин конкретної справи вимагає від Європейського суду надзвичайної гнучкості, а поширення «нестандартних» моделей організації сімейного життя значно ускладнює трактування даного поняття». І далі коментатори Конвенції пишуть, що повагу до сімейного життя поширюється не тільки на класичні європейські моделі сім'ї, а й на сім'ї, які дотримуються інших культурних традицій [28].

Що ж буде визначальним у вирішенні питання про визнання таких осіб членами однієї сім'ї? Уявляється, що на чільне місце необхідно ставити відносини, які склалися між такими особами. Якщо вони відповідають ознакам сімейних відносин, таке утворення необхідно визнавати сім'єю і застосовувати для вирішення спору сімейне законодавство. Інакше кажучи, сім'єю визнаватимуться тільки такі особи, між якими склалися сімейні відносини.

З урахуванням вищевикладеного, можна зробити висновок про те, що визначення сім'ї на законодавчому рівні, не має великої практичної значущості, а тому позбавлене сенсу. Однак, це жодною мірою не применшує значущості сім'ї як соціального явища, що володіє цінністю для людини, суспільства і держави. Це всього лише означає, що для права більше значення має дослідження відносин, що складаються в сім'ї, а не сама сім'я як така. У зв'язку з цим варто погодитися з твердженням, що сім'я – це не правове поняття, а соціологічне. Одним із першочергових завдань науки є дослідження сімейних відносин на предмет визначення їх специфіки та місця в системі суспільних відносин з метою найбільш ефективного їх регулювання. Останнє свідчитиме про виконання державою функцій щодо правової охорони сім'ї як одного з найвищих соціальних благ.

Література

1. Алексеев С.С. Общая теория права: В двух томах. Т. II. – М.: Юрид. лит., 1982;
2. Баженова О.И. Действительность брака в Российской Федерации / О.И. Баженова / Под общ. ред. Л.Ю. Исмаиловой. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2006;
3. Белякова А.М., Ворожейкин Е.М. Советское семейное право: учебник. – М., Юрид. лит., 1974;
4. Беседкина Н.И. Семья как субъект частных правовых и объект публично-правовых отношений / Н.И. Беседкина // Международная научно-

практическая конференция (заочная) на тему: «Актуальные проблемы теории и практики гражданского права», 17–18 января 2013 г.: тезисы докладов. – М., 2013; **5.** Ватрас В.А. Субъекты семейных отношений: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук.: спец.: 12.00.03 «Цивільне право и цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В.А. Ватрас. – К., 2008; **6.** Дякович М.М. Сімейне право: навч. пос.; для студ. вищ. навч. закл. / М.М. Дякович. – К.: Правова єдність, 2009; **7.** Жилинкова И.В. Правовой режим имущества членов семьи. – Х.: «Ксилон», 2000; **8.** Законодательная техника: научно-практическое пособие. – М.: Городец, 2000; **9.** Зиоменко Ю.И. Семья и право на жилую площадь в СССР: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.7.12. – Х.: Харьковск. юрид. ин-т, 1970; **10.** Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации / Е.С. Гетьман, Б.М. Гонгало, В.И. Иванов и др.; под общ. ред. П.В. Крашенинникова, П.И. Седугина. – М.: ИНФРА М – НОРМА, 1997; **11.** Королев Ю.А. Семья как субъект права / Ю.А. Королев // Журнал российского права. – 2000. – № 10; **12.** Косарева И.А. Институт брака: сравнительно-правовое исследование. – М.: Юрлитинформ, 2009; **13.** Косова О.Ю. Семейное и наследственное право России: учебное пособие. – М.: Статут, 2001; **14.** Косова О. Ю. Основания возникновения семейных правоотношений: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; Гражданский процесс; Семейное право; Международное частное право / О.Ю. Косова» / О.Ю. Косова. – Л., 1986; **15.** Кулачок Л.В. Державна допомога сім'ям з дітьми як форма соціально-правового захисту: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2003; **16.** Лапач В.А. Система объектов гражданских прав: теория и судебная практика. – СПб.; Юрид. центр Пресс, 2002; **17.** Мироненко В.П. Сімейне право України: підручник (для студ. вищ. навч. закл.) / В.П. Мироненко, С.А. Пилипенко; (за заг. ред. В.П. Мироненко). – К.: Правова єдність, 2008; **18.** Нечаева А.М. Семейное право: актуальные проблемы теории и практики. – М.: Юрайт – Издат, 2007; **19.** Право социального обеспечения: учебник / М.О. Буянова, К.Н. Гусов, С.И. Кобзева и др; под общ. ред. К.Н. Гусова. – М.: ПБОЮЛ Грачев С.М., 2001; **20.** Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008; **21.** Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / Н.В. Варламова, В.В. Лазарев, В.В. Лапаева и др.; под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999; **22.** Пушкин А.А. Избранные труды. – Х.: Эспада, 2007; **23.** Пчелинцева Л.М. Семейное право России: учебник для вузов / Л.М. Пчелинцева. – М.: НОРМА – ИНФРА М, 1999; **24.** Семейное право: учебник для бакалавров / С.А. Анисимова, М.В. Вдовина, Г.И. Климантова и др.; под общ. ред. Е.И. Холостовой, О.Г. Прохоровой, Е.М. Черняк. – М.: Издательство Юрайт, 2012; **25.** Сирота И. М. Право социального обеспечения в Украине. – Х.: Одиссей, 2004; **26.** Сімейне право України: підручник / Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилинкова та ін.; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилинкової. – Х.: Право, 2012; **27.** Сулейманов М.К. Нематериальные блага в системе объектов гражданских прав // Личные неимущественные права: проблемы теории и практики применения: сб. статей и иных материалов / под ред. Р.А. Стефанчука. – К.: Юринком Интер, 2010; **28.** Туманова Л.В., Владимировна И. А. Защита семейных прав в Европейском суде по правам человека. – Городец, 2007; **29.** Цивільне право України: У 2 т. Т. 2. / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, І.В. Жилинкова та ін.; за заг. ред. В.І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004; **30.** Чеговадзе Л.А. Структура и состояние гражданского правоотношения / Л.А. Чеговадзе. – М.: Статут, 2004; **31.** Чикин В.В. Семейное право и демография. Серия: Научная мысль. – М.: РИОР Издательский Дом. – 2010; **32.** Шевченко Я.М. Сім'я і сімейні правовідносини в Сімейному кодексі України // Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України. Матеріали Круглого столу. 25 травня 2006 року, м. Київ. – Х.: Ксилон, 2007.